

Jemielity, Witold

Akta o regionie łomżyńskim w Archiwum Diecezjalnym w Łomży

"Studia Łomżyńskie", 13, 2002, s. [257]-262

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WITOLD JEMIELITY (Łomża)

Akta o regionie łomżyńskim w Archiwum Diecezjalnym w Łomży

Archiwum Diecezjalne w Łomży istnieje od 1925 r., czyli od powstania Diecezji Łomżyńskiej. Do siedziby nowej diecezji przewieziono akta z Sejnu, gdzie od 1818 r. było biskupstwo o nazwie augustowskie czyli sejneńskie. Diecezja ta stanowiła kontynuację diecezji wigierskiej, utworzonej po trzecim rozbiórce kraju. W zaborze pruskim znalazło się 90 parafii z diecezji wileńskiej, 44 z łuckiej i 15 ze żmudzkiej, gdy stolice tych diecezji pozostały w zaborze rosyjskim. Najstarsze akta w Archiwum Diecezjalnym w Łomży sięgają więc 1795 r., chociaż zdarzają się odpisy dokumentów wcześniejszych.

Dla lat 1795-1920 są trzy zespoły: parafialny, ogólny i zakonny. W pierwszym zgromadzono akta wprost odnoszące się do poszczególnych parafii, jak: liczba ludności w parafii, opis kościoła, odpusty, szkoła parafialna, ziemia kościelna, wznoszenie i reperacje budowli parafialnych, życiorysy księży, i inne; razem 646 jednostek archiwalnych. Zespół ogólny skupia akta dotyczące się zagadnień wspólnych dla całej diecezji, jak: akta osobowe księży, akta stanu cywilnego, bractwa, budownictwo kościelne, cmentarze, dyspensy małżeńskie, dziesięciny, emeryci, kapituła, kaplice, kongregacje dekanalne, konkursy na beneficja, kościoły, nabożeństwa parafialne, nabożeństwa dworskie, ogłoszenia rządowe, pobożne zapisy, powinszowania, propinacja, rozgraniczenie parafii, sakramenty święte, seminarium duchowne, składki, statystyka ludności, szkoły, targi, wizytacje biskupie i dziekańskie, zakony, i inne; razem 640 jednostek archiwalnych. Zespół zakonny odnosi się do poszczególnych klasztorów i zawiera: kwesty na utrzymanie klasztoru, nazwiska zakonników, opisy na klasztor, i inne; razem 50 sygnatur.

Są też akta od pierwszej wojny światowej do dzisiaj. Dotyczą zagadnień podobnych jak w latach poprzednich, wyżej wymienionych. Nowe materiały nie są naukowo opracowane, nie posiadają sygnatur. Służą kancelarii biskupiej przy załatwianiu spraw bieżących. Przy rozgraniczeniu w 1992 r. diecezji teczki parafii na Suwalszczyźnie i akta osobowe pracujących tam księży przekazano do biskupstwa w Elku.

Archiwum Diecezjalne w Łomży posiada nieco ksiąg metrykalnych z XIX wieku oraz duplikaty z lat po II wojnie światowej; nie ma ksiąg z okresu międzywojennego. Akta urodzeń, ślubów i zgonów do 1872 r. zostały zmikrofilmowane, podobnie akta metrykalne z archiwów parafii znajdujących się na terenie województwa łomżyńskiego. Mikrofilmy są m.in. w Archiwum Państwowym w Łomży.

W oparciu o akta z Archiwum Diecezjalnego w Łomży można opracować wiele zagadnień, oto najważniejsze.

1. Biskupstwo w Łomży

Po I wojnie światowej teren diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej podzielono między Polskę i Litwę. Ośrodkiem kościelnym dla parafii polskich stała się Łomża. W 1925 r. utworzono tutaj biskupstwo a przy nim kancelarię – kurię biskupią i seminarium duchowne. Na podstawie akt można przedstawić życie kolejnych biskupów, pracę w kurii, sposób zarządzania diecezją, funkcjonowanie seminarium duchownego.

2. Cmentarze

Do początku XIX wieku grzebano zmarłych wokół świątyni a znaczniejsze osoby w jej podziemiach. Wówczas przenoszono cmentarze grzebalne poza obręb miejscowości, w różnym czasie dla danej parafii. Na cmentarzu „w polu” budowano zazwyczaj kaplicę a cały teren ogradzano płotem, kamieniami, wałem z ziemi. W miarę potrzeby powiększano teren cmentarza i ogradzano go na nowo. Akta z zespołu parafialnego i ogólnego pozwalają prześledzić to w poszczególnych parafiach.

3. Duchowieństwo

Każdy z księży posiadał w kurii teczkę osobową. Tych dla XIX wieku zachowało się niewiele, za to dużo z obecnego stulecia. Przy wizytacjach biskupich i dziekańskich podawano życiorysy proboszcza i wikariusza. Dawniej przed otrzymaniem pierwszego probostwa kandydat składał egzamin konkursowy. Dostarczał wówczas m.in. własnoręczny życiorys i metrykę urodzenia. Tych dokumentów zachowało się dosyć dużo. Przy zmianie probostwa podawano skąd ksiądz przybył i dokąd odszedł oraz datę nominacji. W sumie można ustalić życiorysy większości księży; chociaż jest to praca żmudna. Z tego wynikają tematy: z której części diecezji było najwięcej powołań, gdzie były szkoły średnie, pochodzenie społeczne: szlacheckie, włościańskie i mieszczańskie, częstotliwość zmian placówek duszpasterskich, ogólna długość życia księży itd. Podczas powstań listopadowego i styczniowego oraz w czasie wojen światowych cierpieli księża na równi z innymi mieszkańcami, można ustalić nazwiska i losy represjonowanych duchownych. Duży wpływ na obsadzanie parafii i urzędów

kościelnych miał rząd, zwłaszcza po powstaniu styczniowym i nieco po I wojnie światowej.

4. Klasztory

Przed rozbiorem kraju było wiele klasztorów w Polsce a w regionie łomżyńskim: w Łomży dwa, Ostrołęce, Stawiskach, Tykocinie dwa, Wąsoszu, Zarębach Kościelnych. Do pierwszej wojny światowej przetrwały tylko w Łomży Kapucyni i Benedyktyni. Te również były w okresie międzywojennym. W ostatnich latach na omawianym terenie powstało kilka nowych domów zakonnych męskich i wiele domów żeńskich. Materiałów o klasztorach należy szukać głównie w ośrodkach prowincjalnych danego zakonu, ale jest nieco danych i w omawianym Archiwum, zwłaszcza odnośnie polityki państwowej do tej formy życia religijnego.

5. Kościoły

Centralnym miejscem parafii był kościół. Z okazji wizytacji biskupiej i zmian proboszczów podawano szczegółowy opis świątyni: długość, szerokość, wysokość, ilość okien, pokrycie dachu, szaty, księgi, przedmioty liturgiczne, ławki. Można odtworzyć w regionie łomżyńskim wygląd kościołów, sposób budowania, zasobność, kult świętych patronów, wielkość budowli w stosunku do ilości parafian. Zachowały się przepisy rządowe do remontów, zbierania składek na budowę, rodzajów i cen materiałów. Są zestawienia zniszczeń dokonanych podczas obu wojen światowych. W Archiwum jest więc dokumentacja dla konserwatorów i historyków. W pobliżu kościołów znajdowały się plebanie. Podawano ich wymiary, rozkład pomieszczeń, piece, okna, rodzaj podłogi, okucia drzwiowe. Można niejako wykreślić sobie plan budowli, poznać warunki mieszkalne w środowisku dosyć zamożnym.

6. Nabożeństwa

Do 1795 r. dekanat Wysokie Mazowieckie był w diecezji łuckiej, do 1818 r. dekanaty Łomża, Wąsosz i Wizna – w diecezji płockiej, do 1925 r. dekanaty Czyżew, Ostrołęka i Ostrów – w diecezji płockiej. W każdej z tych części obowiązywał nieco inny porządek nabożeństw niedzielnych. Biskupi starali się ujednoczyć go dla całej diecezji. W oparciu o akta wizytacji biskupich można odtworzyć porządek nabożeństw w poszczególnych parafiach regionu łomżyńskiego. Dniami szczególnymi w parafii były odpusty, odbywała się uroczysta liturgia, przybywali goście. Można ustalić odpusty w każdej parafii. Istniały odpusty ogólnoparafialne, zwane sanktuariami. W regionie łomżyńskim były sanktuaria: w Łomży, Hodyszewie, Płonce Kościelnej, Wąsewie i Wąsoszu. Co dwadzieścia pięć lat Rzym ogłaszał Rok Jubileuszowy, czyli odpust dla całego Kościoła. W 1825 r. odbyły się wielkie uroczystości, potem sytuacja polityczna w Królestwie Polskim uniemożliwiła obchody. W każdą niedzielę szła w parafii procesja,

do sanktuarium udawano się grupowo z krzyżem i chorągwiami. W aktach wielu parafii zachowały się spisy chorągwi, proporców, feretronów, bębnow. W procesjach wyróżniali się członkowie bractw. Dbali oni o swój ołtarz w kościele, zbierali ofiary na światło. W aktach wizytacji biskupich, i nie tylko są dane o bractwach w poszczególnych parafiach. Z racji powiązania Kościoła i Państwa dawniej modlono się za królów a w ubiegłym stuleciu za cara, władcę Królestwa Polskiego. Takie nabożeństwa zwano dworskimi albo galowymi. Liczba tych nabożeństw rosła wraz ze zwiększeniem się rodziny panującej, w końcu XIX wieku doszła do trzydziestu w roku. To zagadnienie znajduje wyraźne odbicie w aktach.

7. Okręg parafialny

Do 1864 r. w Królestwie Polskim powiaty dzieliły się na parafie, potem utworzono gminy a parafie pozostały najniższą jednostką tylko administracji kościelnej. Teren parafii bywał niezmienny na przestrzeni wieków, chyba że powstawała obok nowa parafia lub jakaś wioska przechodziła do sąsiedniego kościoła. W ubiegłym stuleciu zdarzało się to wyjątkowo, zaś często przed i po pierwszej wojnie światowej oraz w latach dziewięćdziesiątych nam najbliższych. Bardzo dokładnie można ustalić dla regionu łomżyńskiego przynależność wiosek do okręgów parafialnych oraz podać ewentualne zmiany terytorium parafii. Posiada to duże znaczenie przy szukaniu metryk urodzeń, ślubów i zgonów, bowiem urzędnikiem stanu cywilnego był proboszcz. Wzrost liczby wiosek świadczył o rozwoju osadnictwa a zwiększająca się liczba parafian o gęstości zaludnienia. Niektóre nazwy wiosek a zwłaszcza dworów nie zachowały się do dzisiaj, można określić ich lokalizację w oparciu o akta. Przy dworach podawano nazwiska właścicieli.

8. Sakramenty

Chrztu udzielano w ciągu kilku pierwszych dni po urodzeniu dziecka, w okresie międzywojennym do dwóch tygodni, ostatnio czas ten się wydłuża. Do proboszcza przychodził ojciec dziecka z dwoma mężczyznami jako świadkami oraz rodzice chrzestni. Ich wybór może wskazywać na powiązania rodzinne. Obecni podpisywali się na akcie chrztu bądź nie potrafili tego uczynić, co wskazuje na zakres analfabetyzmu. W XIX wieku bierzmowania udzielali biskupi prawie wyłącznie podczas wizytacji parafii, w ostatnich latach częściej i niezależnie od wizytacji. Z okazji kanonicznych przyjazdów biskupa wypełniali proboszczowie bardzo obszerny formularz o stanie parafii oraz podawali odpisy dawnych dokumentów dotyczących się utworzenia parafii, nadań ziemi i zapisów w bankach. Jednym z podstawowych obowiązków katolika jest spowiedź i komunie wielkanocna. Na ten temat zachowały się przepisy prawne oraz stan faktyczny w danej parafii. Tu pomocne są akta dziekańskie. Dokładnie zostało udokumentowane przygotowanie dzieci do pierwszej komunii. Małżeństwo zawierano

w parafii narzeczonej. Proboszcz egzaminował przychodzących, stwierdzał brak przeszkód między nimi, głosił trzy zapowiedzi, błogosławił związek, spisywał akt ślubu. Zawieranie małżeństw regulowało prawo państwowe i ogólne prawo kościelne. W omawianym Archiwum jest niewiele danych na ten temat. Ważną dziedzinę pracy parafialnej stanowiło udzielanie namaszczenia chorym i ostatnia posługa. Okręgi parafialne były rozległe, drogi złe, śmiertelność wysoka. Można to stwierdzić w aktach metrycznych zmarłych. W ostatnich latach zaszły tu korzystne zmiany.

9. Szkolnictwo

W formularzu wizytacji biskupiej i dziekańskiej kilka pytań odnosiło się do szkolnictwa na terenie parafii. Do powstania styczniowego proboszcz był prawnym opiekunem szkoły elementarnej, potem opiekę nad szkołami przejęły gminy. W okresie międzywojennym religii uczyło wielu katechetów, równocześnie nauczycieli w danej szkole. Do przedmiotu religii otrzymywali misję kanoniczną od biskupa. Zachowała się bogata korespondencja nauczycieli i pracowników kuratorium z kurią diecezjalną. Po II wojnie światowej dzieci uczęszczały do punktów katechetycznych, niezależnych od kuratorium, w budynkach prywatnych. Księża przysyłały sprawozdania z tej pracy.

10. Unici

W powiecie wysokomazowieckim były cerkwie unickie w Hodyszewie i Wysokiem Mazowieckiem. W 1875 r. nastąpiła kasata Unii, dopiero po 1905 r. powróciła wolność religijna. W zespole ogólnym Archiwum można przesledzić to zagadnienie. W Hodyszewie powstała parafia rzymskokatolicka, w Wysokiem Mazowieckiem unici włączyli się do istniejącej tam parafii łacińskiej.

11. Wyznania inne

Archiwum nie posiada akt wytworzonych przez ewangelików, prawosławnych i żydów. Są jedynie wzmianki o liczbie tych wyznawców na terenie danej parafii i przypadki nawróceń do katolicyzmu. W ubiegłym stuleciu napływali dość licznie osadnicy niemieccy, głównie w okolice Ostrowi Mazowieckiej i Szczuczyna. Byli oni katolikami bądź ewangelikami. Pierwsi włączyli się do polskich parafii, drudzy budowali swoje świątynie. Obecność osadników budziła zainteresowanie władzy kościelnej. Zachowały się zestawienia liczbowe przybyszów oraz oceny ich postępowania. Podczas pierwszej wojny światowej ewangelicy masowo opuszczali swoje gospodarstwa. W miastach pozostało ich więcej, ale i ci odjechali podczas drugiej wojny światowej. Prawosławni przybyli w Łomżyńskie dopiero po powstaniu styczniowym i utworzyli potężną społeczność urzędniczą. Żyli w pełnej izolacji od katolików. Odeszli wraz z przegraną Rosji podczas pierwszej wojny światowej.

W omawianym Archiwum brak o nich danych. Żydzi przebywali tutaj od dawna, byli liczni. W Archiwum jest o nich mało wiadomości. Inaczej przedstawiał się stan prawny odnośnie do tego zagadnienia. W Archiwum znajduje się wiele rozporządzeń dotyczących się współżycia różnych wyznań. Dotyczyły korzystania z cmentarzy, obsługi duszpasterskiej, zakazu żydom handlu dewocjonaliami, uspokajania nastrojów antysemitycznych.

12. Ziemia i zabudowania kościelne

Jednym z warunków do utworzenia parafii było nadanie jej kilku włók ziemi. Część gruntu służyła do uprawy, resztę stanowiły łąki, lasy, nieużytki. Ziemia znajdowała się w jednym kawałku lub rozrzucona wśród innych właścicieli. Szczegółowo opisywano stan posiadania, przy jakiej drodze, obok jakiego sąsiada, wymiary, ile wysiano zboża, ile zebrano, jaki był dochód roczny. Wymieniano zabudowania dla pracowników, pomieszczenia dla zwierząt i do przechowywania płodów rolnych, podawano wymiary poszczególnych budowli i stan aktualny. Są to ważne dane dla badaczy zagadnień gospodarczych na terenie okręgu łomżyńskiego. Po powstaniu styczniowym rząd pozostawił przy każdej parafii po sześć morgów gruntu.

Wymienione zagadnienia są aktualne także dla Augustowszczyzny i Suwalszczyzny oraz dla powiatów: kalwaryjskiego, mariampolskiego, wilkowyskiego i władysławowskiego, które po pierwszej wojnie światowej włączono do Litwy. W tamtych regionach dojdą m.in. sprawy litewskie. Archiwum Diecezjalne w Łomży posiada materiały dotyczące się zagadnień wspólnych dla całego Królestwa Polskiego, jak: akta stanu cywilnego, budownictwo kościelne, choroby i epidemie, dziesięciny, język rosyjski w instytucjach kościelnych, popis do wojska, pomoc katolikom w Prusach, pożary, żebracy. Rząd przysyłał wszystkim biskupom jednakowe rozporządzenia.

Autor od wielu lat bazuje na aktach z omawianego Archiwum. Wiele ze wspomnianych zagadnień już opracował. Swój dorobek naukowy z lat 1972-1995 przedstawił w „Studiach Teologicznych” 1995, t. 13, s. 367-373, a dla lat 1972-2000 w „Księżde jubileuszowej Wyższego Seminarium Duchownego w Łomży (1919-2000)”, Łomża 2000 (na stronach 160-172). Autor nadal pracuje naukowo.